

УДК 355.93(477)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/69-2-5>

Віолета МАРЄВА,

orcid.org/0000-0003-0673-1499

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник*

*Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України
(Київ, Україна) marvv@ukr.net*

ЖІНКИ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті висвітлюється історичний та сучасний досвід служби жінок в українських Збройних Силах. Ще за часів Української революції 1917–1921 років жінки взяли активну участь у боротьбі за національну державність. Багато жінок віддали тоді життя за Україну.

Вперше право жінки вступати на військову службу було визначено у 1920 році. Про це йшлося у проекті Конституції Української Народної Республіки. Аналогів ми не знаходимо в жодному іншому конституційному акті тієї доби.

Анексія Російською Федерацією Криму та початок збройного конфлікту на Сході України в Луганській і Донецькій областях викликали необхідність ретельніше поставитися до питання інтеграції жінок у Збройні Сили України. Багато жінок стали поряд із чоловіками на захист держави. Станом на 1 квітня 2020 року статус учасника бойових дій отримали понад 16,5 тисяч жінок.

З початком широкомасштабного вторгнення Росії в Україну у лютому 2022 року, жінки з першого дня стояли в чергах до центрів комплектування разом із чоловіками: за власним бажанням призвалися понад 11 тисяч жінок. На кінець 2022 року 350 українських жінок-військових були відзначені державними нагородами. Двом із них було присвоєно звання Герой України (помертно).

Станом на 2023 рік загальна кількість жінок-військовослужбовців Збройних Сил України, порівняно із 2014 роком, збільшилась майже у 2,6 рази. Якщо у 2014 році військову службу проходили 16 557 жінок (серед них офіцерів – 1 633), то на 1 березня 2023 року їх кількість збільшилась до 42 898 осіб. Зокрема, чисельність жінок-офіцерів зросла до 7 416 осіб, тобто у понад 4,5 рази.

Сьогодні жінки і чоловіки разом несуть важку ношу військової служби і виконують завдання щодо відсічі збройної агресії Росії. Вони тримають оборону, продовжують нищити російських загарбників, не даючи їм шансів на успіх.

Ключові слова: *жінки-військовослужбовці, жінки у Збройних Силах України, жінки на фронті, Збройні Сили України, гендерна політика.*

Violeta MARAIEVA,

orcid.org/0000-0003-0673-1499

*Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher,
Leading Researcher*

*Research Center for Humanitarian Problems of the Armed Forces of Ukraine
(Kyiv, Ukraine) marvv@ukr.net*

WOMEN IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE: HISTORY AND PRESENT

The article highlights the historical and contemporary experience of women serving in the Ukrainian Armed Forces. Even during the Ukrainian Revolution of 1917–1921, women took an active part in the struggle for national statehood. Many women gave their lives for Ukraine at that time.

For the first time, the right of a woman to enter military service was determined in 1920. This was discussed in the draft Constitution of the Ukrainian People's Republic. We do not find analogues in any other constitutional act of that time.

The annexation of Crimea by the Russian Federation and the beginning of the armed conflict in the East of Ukraine in the Luhansk and Donetsk regions made it necessary to take a closer look at the issue of the integration of women into the Armed Forces of Ukraine. Many women stood next to men in defense of the state. As of April 1, 2020, more than 16,500 women received the status of combatant.

With the beginning of the Russian Federation's large-scale invasion of Ukraine in February 2022, women from the first day stood in queues for recruitment centers along with men: more than 11,000 women volunteered. By the end of 2022, 350 Ukrainian military women were awarded state awards. Two of them were awarded the title Hero of Ukraine (posthumously).

As of 2023, the total number of women serving in the Armed Forces of Ukraine, compared to 2014, has increased almost 2.6 times. If in 2014 there were 16,557 women (including 1,633 officers), then as of March 1, 2023, their number increased to 42,898. In particular, the number of female officers increased to 7,416, i.e. more than 4.5 times.

Today, women and men together bear the heavy burden of military service and carry out the tasks of repelling Russia's armed aggression. They are on the defensive, continuing to destroy the Russian invaders, giving them no chance of success.

Key words: female military personnel, women in the Armed Forces of Ukraine, women at the front, Armed Forces of Ukraine, gender policy.

Постановка проблеми. Українська військова історія сповнена як славетних, так і трагічних сторінок боротьби і звитяги. Сьогоднішні герої своєю відвагою, рішучістю і незламним бойовим духом довели усьому світові, що українці – незламна нація, здатна захищати свою свободу та незалежність від найлютішого ворога.

Окремою сторінкою в історії Збройних Сил України постає служба жінок в українському війську, що заслуговує на увагу істориків та всебічне вивчення. Ще на початку минулого століття, за часів Української революції 1917–1921 років, українські жінки взяли активну участь у боротьбі за національну державність. З відновленням незалежності України постало питання інтеграції жінок у її Збройні Сили та вирішення цілого ряду проблем, пов'язаних з їх службою. Особливого значення й актуальності військова служба жінок набула з початком збройного конфлікту на Сході України, в Луганській і Донецькій областях, та у ході російсько-української війни.

Проте слід зазначити, що на сьогодні питанням служби жінок у Збройних Силах України та проблемам, пов'язаним із нею, зокрема участі жінок у бойових діях під час проведення Антитерористичної операції, Операції об'єднаних сил та у ході широкомасштабного російського вторгнення в Україну, поки не присвячено окремого історичного дослідження.

У жовтні 2021 року Інститут масової інформації провів дослідження і виявив, що медіа взагалі майже не згадували у своїх матеріалах жінок-військовослужбовиць. Якщо про чоловіків були згадки у кожному матеріалі про армію чи війну, то про жінок – лише у 5% (На згадки, 2021).

Окремі аспекти проблематики висвітлювались у нечисленних історичних публікаціях (Кірюхіна, Хомяк, 2023), виданнях, присвячених реалізації гендерної політики України (Стан реалізації, 2020; Гендерна політика, 2021), дослідженні «Невидимий батальйон» (Невидимий батальйон, 2016), повідомленнях інформаційного характеру в Інтернеті (Ольга Сімонова, 2022; Жінки на фронті, 2023; Захищають, лікують, 2023; Вони загинули, 2023) тощо.

Мета статті. У пропонованій статті автор ставить за мету дослідити історичний та сучасний досвід інтеграції жінок у Збройні Сили України, їх участь у бойових діях.

Вклад основного матеріалу. Україна має унікальний історичний досвід служби жінок в армії. Як і понад сто років тому, сьогодні жінки беруть активну участь у відсічі та стримуванні збройної агресії проти нашої держави.

Говорячи про участь жінок у бойових діях у складі національних збройних формувань, зокрема періоду Української революції 1917–1921 років, маємо зазначити, що вони йшли до армії з різних причин. Більшість приводили на фронт фактори духовного порядку – патріотизм, романтизм, певні ідеали. Участь у боях для таких жінок – це, як правило, була дія вимушена, обумовлена конкретною ситуацією: необхідністю захищати свій дім і близьких, бажанням допомогти своїй країні в боротьбі за незалежність. У цей період набуває значення родинний фактор, коли жінки йшли до армії разом зі своїми чоловіками, братами, нареченими. У першу чергу це були дружини українських старшин – організаторів військового руху.

Спеціальних жіночих підрозділів у складі діючої армії, як і за часів Першої світової війни (перебування жінок у складі Легіону Українських Січових Стрільців), у період 1917–1921 років створено не було. Проте, на території Наддніпрянської України жінки в армії були явищем доволі розповсюдженим. За віковим і соціальним складом в абсолютній більшості це була інтелігентська молодь: студентки, семінаристки, вчительки. Значна частина жінок перебувала у складі повстанських загонів, багато з них віддали життя за Україну. У мемуарах зустрічається багато імен, але доля більшості із них залишається й досі невідомою.

Найчастіше жінки, за зрозумілих причин, виконували завдання з розвідки, зв'язку між штабами повстанських центрів і військовим командуванням, вербування добровольців до українських частин (Пам'ятна книга, 1987: 430). Іноді їм доводилось очолювати повстанські загоны. Так, повстанський загін із 1000 козаків (300 кінних і 700 піших вояків) очолювала восени 1920 року Маруся Соколовська (Таємниця отамана, 2008). Спочатку, за часів українсько-польського союзу, загін діяв на Поділлі, намагаючись пробитися через фронт на з'єднання з Армією УНР. Згодом, коли більшовики перейшли в наступ по всій лінії фронту, і Армія УНР почала відступати, віддаляючись від загону Соколовської, вона продовжила боротьбу вже в заплілі Червоної армії (Луговий, 2007: 248).

У 1918–1920 роках у Галицькій армії, де воювали колишні офіцери і солдати Легіону УСС, прикладів служіння жінки в бойових підрозділах не так вже й багато. Одна з них – Олена Шепарович-Федак, жінка капітана Фелікса Шепаровича, командира 1-ї Кавалерійської бригади. Вона поряд зі своїм чоловіком брала участь у всіх шабельних атаках, включаючи бої з червоною кіннотою Г. Котовського у 1920 році.

Необхідно звернути увагу на один важливий факт. В Україні у 1920 році було вперше визначено право жінки вступати на військову службу. Йдеться про проект урядової комісії по виробленню Конституції Української держави під назвою «Основний державний закон Української Народної Республіки». Артикул №50 цього закону, в якому йшлося про військову службу в Українській державі, зазначав: «Всі громадяни є зобов'язані до військової служби; порядок покликання жінок до служби в цілі оборони держави визначається в законі. Окремі закони ухвалюють рід та спосіб, порядок і час тривання військової служби, звільнення від свого обов'язку, а також особисті і речеві повинності на військовій цілі» (Грабовська, 2006; Слюсаренко, Томенко, 1993: 101). Аналогів цій статті ми не знаходимо в жодному іншому конституційному акті тієї доби.

Анексія Російською Федерацією Криму та початок збройного конфлікту на Сході України в Луганській і Донецькій областях спонукали державу ретельніше поставитися до питання інтеграції жінок у Збройні Сили. Адже на той період існував цілий ряд проблем, пов'язаних з їх службою. Щодо мотивації жінок до добровільної участі у війні, то вона виявилася різною – від цілком особистої (пішла на фронт за своїм чоловіком, дорослим сином, подругою, мріяла служити в армії тощо) до загальногромадянської, гендерно нейтральної (спочатку взаємодіяла з армією як волонтерка, забезпечуючи солдатів необхідним, потім переходила до безпосередньої участі у бойових діях; обов'язок захищати територіальну цілісність держави) (Невидимий батальйон, 2016: 24).

Упродовж жовтня 2020 року науковцями Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України було проведено у військах (силах) опитування військовослужбовців з гендерної проблематики, метою якого було оцінити стан реалізації у Збройних Силах України гендерної політики держави, а також дослідити наявність можливих проявів гендерно-зумовленого насильства і дискримінації за ознаками статі в армійському середовищі (Стан реалізації, 2022).

Головними мотивами особового складу до проходження військової служби, за результатами дослідження, виступили бажання захищати Батьківщину, зацікавленість військовою професією, а також перспективи кар'єрного зростання (просування по службі). Окрім вищезазначених патріотичних та професійних мотивів, жінки частіше за чоловіків, при прийнятті відповідного рішення, враховували соціальні гарантії і пільги, можливість реалізації особистих прагнень, мрій, амбіцій та рівень матеріального забезпечення.

За даними Єдиного реєстру учасників Антитерористичної операції та Операції об'єднаних сил, станом на 1 квітня 2020 року статус учасника бойових дій отримали понад 16,5 тисяч жінок (4,2% загальної кількості учасників бойових дій) (Про затвердження, 2020).

На початок 2021 року у Збройних Силах України на командних посадах перебувало понад 900 жінок-офіцерів. Зокрема, командирів взводів – 109, командирів рот – 12, начальників відділень – 714, начальників відділів – 75, начальників управлінь – 5 (У нашому війську, 2021).

Станом на 2023 рік загальна кількість жінок-військовослужбовців Збройних Сил України, порівняно із 2014 роком, збільшилась майже у 2,6 рази. Якщо у 2014 році військову службу проходили 16 557 жінок (серед них офіцерів – 1 633, представниць сержантсько-старшинського складу – 4 754, солдатів – 9 707, курсантів – 370), то на 1 березня 2023 року їх кількість збільшилась до 42 898 осіб. Зокрема, чисельність жінок-офіцерів зросла до 7 416 осіб, тобто у понад 4,5 рази. У 4 рази збільшилась і кількість жінок-курсантів (1 500 осіб). Число жінок серед сержантсько-старшинського складу і солдатів зросло у понад 2,3 рази (Кількість жінок, 2023).

З першого дня широкомасштабного вторгнення Росії в Україну жінки стояли в чергах до центрів комплектування разом із чоловіками: за власним бажанням призвалися понад 11 тисяч жінок. Близько 5 тисяч жінок-військових взяли участь у бойових діях (У ЗСУ, 2023). Станом на травень 2023 року, загинуло 107 українських військовослужбовиць (Сьогодні, 2023), зазнали поранень понад 500 (Війна, 2023), у полоні російські окупанти утримують декілька сотень (У полоні, 2023).

На кінець 2022 року, за час широкомасштабного російського вторгнення, 350 українських жінок-військових були відзначені державними нагородами. Двом із них було присвоєно звання Герой України (по смертно). Це – Інна Дерусова і Катерина Ступницька.

Інна Дерусова, сержант медичної служби 58 окремої мотопіхотної бригади імені гетьмана Івана Виговського Сухопутних військ Збройних Сил України. Вона стала першою жінкою, яка отримала звання Герой України посмертно.

Інна народилася 5 липня 1970 року в місті Кривий Ріг Дніпропетровської області. Закінчила медичне училище, працювала медсестрою. З 2015 року брала участь в Антитерористичній операції та Операції об'єднаних сил, служила старшим бойовим медиком 15 окремого мотопіхотного батальйону 58 окремої мотопіхотної бригади. Заочно закінчила Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (2018), здобувши фах психолога.

У день широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну, 24 лютого 2022 року, Інна Дерусова саме поверталася з відпустки до місця служби. Та на два дні була вимушена затриматися у місті Охтирка Сумської області. Через масовані удари окупантів було багато поранених, тому Інна Дерусова залишалася з ними. До останнього. Ризикуючи життям, бойовий медик врятувала понад десять військовослужбовців. 26 лютого, вчоргове під вогнем надаючи допомогу пораненим, сержант Дерусова загинула.

Указом Президента України №127/2022 від 12 березня 2022 року за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі сержанту Дерусовій Інні Миколаївні присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно) (Вони загинули, 2023: 25).

Катерина Ступницька, сержант, санітарний інструктор медичного пункту 3 механізованого батальйону 14 окремої механізованої бригади імені князя Романа Великого Сухопутних військ Збройних Сил України. Катерина народилася 11 квітня 1996 року у селі Залізниця Рівненської області. Закінчила Дубенський медичний коледж. Згодом уклала контракт на проходження військової служби у Збройних Силах України. З 2016 року обіймала посаду санітарного інструктора. Неодноразово, з нетривалими відпустками, була на передовій у зоні проведення Антитерористичної операції та Операції об'єднаних сил. У вересні 2021 року продовжила контракт ще на рік.

У березні 2022 року тривали важкі бої за визволення селища Макарів Київської області, захопивши яке ворог мав намір оточити Київ із заходу. Ворожа артилерія не вщухала ні на хвилину, та українських воїнів це аж ніяк не зупиняло, вони нещадно нищили окупантів – одна

за одною ворожою машиною спалахували від влучних пострілів. Противника відкидали все далі й далі, звільняючи такий важливий населений пункт. Під час бою підбили танк командира першої роти. Катерина під шквальним вогнем противника змогла евакуювати весь екіпаж. Оперативно надала першу медичну допомогу і вивезла танкістів для подальшої евакуації у безпечне місце. Сама ж одразу повернулася до підрозділу. І такою Катерина Ступницька була завжди – у самому епіцентрі боїв. Увечері того ж дня внаслідок прямого влучання ворожої ракети у будівлю медичного пункту сержант Ступницька загинула.

Указом Президента України №148/2022 від 19 березня 2022 року за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі сержанту Ступницькій Катерині Вікторівні присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно) (Вони загинули, 2023: 65).

Указом Президента України №425 від 8 липня 2023 року звання Герой України (посмертно) було присвоєно Ользі Симоновій.

Після початку збройної агресії Російської Федерації у 2014 році, Ольга – етнічна росіянка, уродженка Челябінська, спортсменка, переїхала до Києва і принципово відмовилася від громадянства Росії. Вона стала на захист України – спершу як доброволець-парамедик, а згодом як боєць Збройних Сил України, підписавши 2016 року як іноземний громадянин трирічний контракт зі Збройними Силами України. Навесні 2017 року отримала громадянство України і стала першою іноземкою – контрактником, яка отримала український паспорт під час проходження служби. Воювала у складі 24 окремої механізованої бригади імені короля Данила.

Командир БМП сержант Ольга Симонова, виконуючи бойове завдання на Херсонському напрямку, загинула 13 вересня 2022 року у результаті підризу машини на вибуховому пристрої (На Херсонщині, 2022).

Сьогодні жінки і чоловіки разом несуть важку ношу військової служби і виконують завдання щодо відсічі збройної агресії Росії. Вони тримають оборону, продовжують нищити російських загарбників, не даючи їм шансів на успіх. Вони – взірці відваги та відданості для всього світу.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що військовослужбовці Збройних Сил України, серед яких служать багато жінок, є гідними спадкоємцями героїчних, славних традицій, якими так багата військова історія нашої держави. Як і

понад сто років тому вояки Армії УНР та Галицької армії, сьогодні сучасні герої захищають незалежність України від російського агресора. Тож дослідження та висвітлення історичного та особливо сучасного досвіду служби жінок в українських Збройних Силах, їх участі у бойових діях набувають актуальності і мають стати одним із пріоритетних напрямів історичної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Від початку великої війни в Україні загинули 106 жінок-військових, – Міноборони. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/80038/>.
2. «Війна не має статі». Як українські жінки воюють на передовій. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-66380400>.
3. Вони загинули за Україну. Військовослужбовці, удостоєні звання Герой України посмертно (2022 рік) : Збірник інформаційних матеріалів. К, 2023. 74 с.
4. Гендерна політика у Збройних Силах України: історія та сьогодення : Навчально-методичний посібник. К., 2021. 159 с.
5. Грабовська І. Гендерна рівність як проблема конституціоналізму доби української революції 1917–1921 років. *Безпека життєдіяльності*. 2006. № 9. С.44–47.
6. Кількість жінок-військових у ЗСУ з 2014 року зросла у 2,5 рази URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3682549-kilkist-zinokvijskovih-u-zsu-z-2014-roku-zroslo-u-25-raza.html>.
7. Кірюхіна М.В., Хомяк О.В. Історичні подвиги жінок із України у війнах. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 34(73). № 1, 2023. С.62–68.
8. Луговий О. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи. Друге видання. К, 2007. 267 с.
9. На згадку про жінок-військовослужбовиць у медіа припадає лише 5% – дослідження ІМІ. Інститут масової інформації URL: <https://imi.org.ua/monitorings/na-zgadky-pro-zhinok-vijskovosluzhbovyts-v-media-prypadye-lyshe-5-doslidzhennya-imi-i41836>
10. На Херсонщині загинула боєць 24 омбр Ольга Сімонова, яка зрелася громадянства РФ і воювала за Україну. URL: <https://novynarnia.com/2022/09/13/osimonova-died/>.
11. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО (соціологічне дослідження). URL: https://drive.google.com/drive/folders/1zB8gsXYsQr_bwZ4hw4tpNU1pdUCdoyUG.
12. Пам'ятна книга союзу бувших українських вояків у Канаді: з нагоди п'ятдесятиліття СБУВ. Гамільтон, 1987. 478 с.
13. Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-p?find=1&text=жін#Text>.
14. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української Конституції. К., 1993. 192 с.
15. Стан реалізації у Збройних Силах України гендерної політики держави. Звіт за результатами соціологічного дослідження. К., 2020. 62 с.
16. Сьогодні у ЗСУ 42 тисячі жінок-військовослужбовиць. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/05/04/sogodni-u-zsu-42-tysyachi-zhinok-vijskovosluzhbovyts-na-zhal-107-z-nyh-zagynulo-ye-poraneni-ganna-malyar/>
17. Таємниця отамана Марусі. *Українська газета*. 2008. № 45(185). 18–31 грудня.
18. У ЗСУ розповіли, у яких підрозділах найбільше жінок-військових. URL: <https://www.unian.ua/society/zhinki-u-zsu-u-yakih-pidrozdilakh-na-ybilshhe-zhinok-viyskovih-standom-na-cherven-2023-12303288.html>.
19. У нашому війську служить понад 31 тисяча жінок. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/03/v-nashomu-vijsku-sluzhyt-ponad-31-tysyacha-zhinok/>.
20. У полоні рф перебувають кілька сотень жінок-військових – Координаційний штаб. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3705582-u-poloni-rf-perebuvaot-kilka-soten-zinokvijskovih-koordinacijnij-stab.html>

REFERENCES

1. Vid pochatku velykoi viiny v Ukraini zahynuly 106 zhinok-viiskovykh, – Minoborony [Since the beginning of the great war in Ukraine, 106 women soldiers have died, – the Ministry of Defense]. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/80038/> [Ukrainian].
2. «Viina ne maie stati». Yak ukrainski zhinky voiuut na peredovii [«War has no gender». How Ukrainian women fight on the front lines]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-66380400> [Ukrainian].
3. Vony zahynuly za Ukrainu. Viiskovosluzhbovtsi, udostoieni zvan'nia Heroi Ukrainy posmertno (2022 rik) : Zbirnyk informatsiinykh materialiv. K, 2023. 74 s. [They died for Ukraine. Military servicemen awarded the title of Hero of Ukraine posthumously (2022): Collection of informational materials. K, 2023. 74 p.] [Ukrainian].
4. Henderna polityka u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: istoriia ta sohodennia: Navchalno-metodychnyi posibnyk. K., 2021. 159 s. [Gender policy in the Armed Forces of Ukraine: history and present: Educational and methodological manual. K., 2021. 159 p.] [Ukrainian].
5. Hrabovska I. Henderna rivnist yak problema konstytutsionalizmu doby ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv. Bezpeka zhyttiediialnosti. 2006. № 9. S.44–47 [Grabovska I. Gender equality as a problem of constitutionalism during the Ukrainian revolution of 1917–1921. Life Safety. 2006. No. 9. P.44–47] [Ukrainian].
6. Kilkist zhinok-viiskovykh u ZSU z 2014 roku zroslo u 2,5 raza [Since 2014, the number of female soldiers in the Armed Forces has increased by 2.5 times] URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3682549-kilkist-zinokvijskovih-u-zsu-z-2014-roku-zroslo-u-25-raza.html> [Ukrainian].

7. Kiriukhina M.V., Khomiak O.V. Istorychni podvyhy zhinok iz Ukrainy u viinakh. Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky. Tom 34(73). № 1, 2023. S.62–68 [Kiryukhina M.V., Khomyak O.V. Historical exploits of women from Ukraine in wars. Academic notes of TNU named after V.I. Vernadskyi. Series: Historical sciences. Volume 34(73). No. 1, 2023. P.62–68] [Ukrainian].
8. Luhovyi O. Vyznachne zhinotstvo Ukrainy. Istorychni zhyttiepysy. Druhe vydannia. K., 2007. 267 s. [Lugovyi O. Prominent femininity of Ukraine. Historical biographies. Second edition. K., 2007. 267 p.] [Ukrainian].
9. Na zghadky pro zhinok-viiskovosluzhbovyts u media prypadaie lyshe 5% – doslidzhennia IMI. Instytut masovoi informatsii [Mentions of female military servicemen in the media account for only 5% – IMI research. Institute of mass information] URL: <https://imi.org.ua/monitorings/na-zgadky-pro-zhinok-vijskovosluzhbovyts-v-media-prypadaye-lyshe-5-doslidzhennya-imi-i41836> [Ukrainian].
10. Na Khersonshchyni zahynula boiets 24 ombr Olha Simonova, yaka zreklasia hromadianstva RF i voiuvala za Ukrainu [Olga Simonova, a fighter of the 24th Ombre, who renounced Russian citizenship and fought for Ukraine, died in the Kherson region] URL: <https://novynarnia.com/2022/09/13/osimonova-died/> [Ukrainian].
11. «Nevydymy batalion»: uchast zhinok u viiskovykh diiakh v ATO (sotsiologichne doslidzhennia) [«Invisible Battalion»: women's participation in military operations in the ATO (sociological study)] URL: https://drive.google.com/drive/folders/1zB8gsXYsQr_bwZ4hw4tpNU1pdUCdoyUG [Ukrainian].
12. Pamiatna knyha soiuzu buvshykh ukrainskykh voiakiv u Kanadi: z nahody piatdesiatylittia SBUV. Hamilton, 1987. 478 s. [Commemorative book of the union of former Ukrainian soldiers in Canada: on the occasion of the fiftieth anniversary of the SBUV. Hamilton, 1987. 478 p.] [Ukrainian].
13. Pro zatverdzhennia Natsionalnoho planu dii z vykonannia rezoliutsii Rady Bezpeky OON 1325 «Zhinky, myr, bezpeka» na period do 2025 roku [On the approval of the National Action Plan for the Implementation of UN Security Council Resolution 1325 «Women, Peace, Security» for the period until 2025] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-p?find=1&text=жін#Text> [Ukrainian].
14. Sliusarenko A.H., Tomenko M.V. Istoriia ukrainskoi Konstytutsii. K., 1993. 192 s. [Slyusarenko A.G., Tomenko M.V. History of the Ukrainian Constitution. K., 1993. 192 p.] [Ukrainian].
15. Stan realizatsii u Zbroinykh Sylakh Ukrainy hendernoï polityky derzhavy. Zvit za rezultatamy sotsiologichnoho doslidzhennia. K., 2020. 62 s. [State of implementation of the state's gender policy in the Armed Forces of Ukraine. Report on the results of a sociological study. K., 2020. 62 p.] [Ukrainian].
16. Sohodni u ZSU 42 tysiachi zhinok-viiskovosluzhbovyts [Today, there are 42,000 female military personnel in the Armed Forces] URL: <https://armyinform.com.ua/2023/05/04/sogodni-u-zsu-42-tysyachi-zhinok-vijskovosluzhbovyts-na-zhal-107-z-nyh-zagynulo-ye-poraneni-ganna-malyar/> [Ukrainian].
17. Taiemnytsia otamana Marusi. Ukrainska hazeta. 2008. № 45(185). 18–31 hrudnia [The secret of Ataman Marusi. Ukrainian newspaper. 2008. No. 45(185). December 18–31] [Ukrainian].
18. U ZSU rozpovyly, u yakykh pidrozdilakh naibilshe zhinok-viiskovykh [The Armed Forces of Ukraine told in which units there are the most female soldiers] URL: <https://www.unian.ua/society/zhinki-u-zsu-u-yakih-pidrozdilah-naybilshe-zhinok-viyskovih-stantom-na-cherven-2023-12303288.html> [Ukrainian].
19. U nashomu viisku sluzhyt ponad 31 tysiacha zhinok [More than 31 thousand women serve in our army] URL: <https://armyinform.com.ua/2021/03/v-nashomu-vijsku-sluzhyt-ponad-31-tysyacha-zhinok/> [Ukrainian].
20. U poloni rf perebuvauiet kilka soten zhinok-viiskovykh – Koordynatsiinyi shtab [Several hundred military women are in captivity in the Russian Federation – Coordination Headquarters] URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3705582-u-poloni-rf-perebuvauiet-kilka-soten-zhinok-vijskovih-koordinacijnij-stab.html> [Ukrainian].